

ASHA ARCHIVES 3726



तर्कप्र.

९

श्रीगणेशायनमः। सभ्यायाः पुरातिक्षरोगिरिजयासेर्व्यसमात्तोकिनेरोषंमानिनिमाक  
थास्त्वदयरा नान्यास्ति वन्द्यामम ॥ किन्तु च्चामहमानमामिमनसिध्यात्वातवेवाकृतीरित्थं ह  
र्षितशैलराजतनयादृष्टः शिवः पातुनः ॥ १ ॥ सिद्धान्तगूढवर्त्मकभावनापरिशीलिता ॥ श्री  
कराठनिर्मितासेयं कृतिरातनुतां मुदम् ॥ २ ॥ सत्येकस्मिन्पिवाधकेसाधकसहस्रस्याप्यकि  
ञ्चित्करत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यमपेक्षिततया गन्धसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरि  
तरूपविद्युविद्यानायकृतं भगवन्त्यात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निवध्नाति। पुराम्पे  
ति। मङ्गलस्य समाप्तिप्रतिविद्युध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः। तत्रानन्यथासिद्ध  
नियतपूर्ववर्तिन्यत्वरूपकारणाच्च घटकानन्यथासिद्धत्वांशग्रहे व्यापकत्वरूपनियमांश  
ग्रहे वा स्वस्ववाप्येतरस्यावत्कारणासत्त्वे यत्सत्त्वेऽवश्यं यत्सत्त्वं यदभावेऽवश्यं यदभावश्च

रामः

९



तिनियमघटितयोर्नियतान्त्वयव्यतिरेकयोः कारणान्त्वे मानाभावेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वि  
शिष्टतद्व्यकारणान्त्वग्रहेऽतिरिक्तकारणान्त्वग्रहे वा तयोर्हेतुतया तत्सहकृतप्रत्यक्षप्र  
माणागम्यन्त्वस्य यद्यपि नात्र सम्भवः मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्त्यमत्त्वान्मङ्गलाभावेऽपि समाप्ते  
श्चेत्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्न तथापि मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे लाघवमिति लाघव  
ज्ञानसहकृतशिष्टाचारविषयन्त्वहेतुकं सफलत्वानुमानमेवात्र मानं जन्मान्तरीयमङ्ग  
लसन्देहे न व्यतिरेकव्यभिचारसंशयेऽपि ग्राह्यसंशयस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया स  
माप्तिकारणान्त्वेऽनुमितेः समाप्तिरूपकार्येण जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानान्न व्यतिरेकव्य  
भिचारः । मङ्गले सति समाप्त्यभावस्तत्तन्मङ्गलानाशयविद्युत्सत्त्वादनन्तरीत्यन्नविद्युत्स  
त्त्वाद्देति नान्वयव्यभिचारोऽपि अतएव तच्छ्रुत्या मध्येऽपि मङ्गलमाचरन्ति एवञ्चाशुवि



तर्कप्र.  
२

नाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वं व्यापारं विनाऽनुपपन्नमिति विधुर्ध्वंसद्वारामङ्गलं हे  
तुरितिसम्प्रदायः ॥ नव्यास्तु मङ्गलं विनापि नास्तिकग्रन्थसमाप्तिर्न तत्र तद्देतुः न च चरमवर्णा  
रूपायाश्चरमवर्णाध्वंसरूपाया वा समाप्तेराकाशनिष्ठतयाऽत्मनिष्ठमङ्गलस्य तज्जन्यवि  
धुर्ध्वंसस्य च व्यधिकरणातया कारणान्वासम्भवेन स्वप्रतिपत्त्याश्रयतासम्बन्धेनात्मनिष्ठ  
प्रत्यासत्त्या मङ्गले हेतुत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानान्न व्यभिचा  
र इति वाच्यम्- जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टैस्तदनाचरणात् प्रारिप्सितसमाप्तेरेव  
तत्फलत्वं कारीरीवत्- न तु जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि- पुत्रेष्टिस्थले तु पुत्रमात्रफलकत्वं  
श्रवणादेहिका मुखिकसाधारणफलकत्वम्- तस्मादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे ज  
न्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मङ्गलकारणाय तेऽस्वप्रतिपत्त्यो गिचरमवर्णावच्छेदकता

रामः  
२



सम्बन्धेन चरमवर्गाध्वंसरूपसमाप्तिप्रतिस्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यातत्कारणत्वस्यावश्यंवाच्यतयानास्तिकशरीरेऽवच्छेदकतयामङ्गलस्यतज्जन्यविद्युध्वंसस्यचाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारान्नकारणत्वसम्भवः ननुविद्युस्थलीयसमाप्तिमेवतज्जन्यतावच्छेदकं तत्रचनप्यभिचारः विद्युस्थलीयत्वंचविद्युवजातीयशरीरकर्तृकत्वंमङ्गलजन्यविद्युध्वंसविशिष्टत्वंवाविशिष्टत्वंचस्वावच्छेदकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षरोगोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यविद्युध्वंसस्यचस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षरोगोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन नास्तिकसमाप्तावभावेनतस्याः कार्यतावच्छेदकानाकान्तत्वादिति चेन्नप्रथमेसमाप्त्यवहितपूर्वक्षरोगविघ्नासत्त्वेनतस्यविशेषण



तर्कप्र.  
३

त्वासंभवात् उपलक्षणात्वे तु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरप्युत्पत्त्यमानविद्युवज्जातीयशरीर  
कर्तृकतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यविधस्य च विद्युवज्जातीयशरीरनिष्कृतिज  
न्यस्वरूपस्य तत्कर्तृकत्वस्य दुर्वचत्वात् द्वितीये तु समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षरांतु तद्यत्किंचि  
न निवेश्यैवाव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तव्यतया ननु गमात् कारणास्य कार्यता चेदकत्वानु  
पगमाच्च अन्यथा काशीमरणास्यापि स्वविशिष्टमुक्तिं प्रति हेतुत्वस्य सुवचनतया काशी  
मरणानुक्तिरिति श्रुते हेतुत्वपरतयेवोपपत्तौ प्रयोजकत्वपरतयोपवर्णनस्यासङ्गत्वा  
पत्तेः । न च तमेव विदित्वेति श्रुत्या तच्च ज्ञानस्यैव मुक्तिसामान्यहेतुत्वप्रतिपादनेन त  
स्य साक्षात्कारात्वात्सम्भवात् श्रुतेः प्रयोजकत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् । तावतापि तच्च ज्ञा  
नद्वारा हेतुत्वस्यादुष्टत्वाद् विद्युध्वंसद्वारा समाप्तौ मङ्गलस्येव । न च स्वजन्यतत्त्वज्ञा

रामः  
३



नविशिष्टमुक्तिं प्रतिकाशीमरणास्पहेतुत्वेऽन्यम्यतीत्याद्यन्यथासिद्धान्तनमुक्तिहे  
तुरितिवाच्यम् स्वजन्यविष्वधंसविशिष्टसमाप्तिम्यतिमङ्गलस्यहेतुत्वेपितस्याः दु  
र्वारत्वात् तस्मादन्यथासिद्धतयामङ्गलंनसमाप्तिहेतुः । एतेनकाशीमरणाविशिष्टमु  
क्तीकाशीमरणास्पहेतुत्वेइथापत्तिः तत्त्वज्ञानमहारीकृत्यनतद्वेतुरितिसूचनायैवप  
ञ्चम्याः प्रयोजकत्वरत्नमिति निरस्तम् । तथापितद्वत्समाप्तिहेतुताबोधकप्रत्यक्षश्रु  
त्यभावेनोक्तदिशामङ्गलेऽन्यथासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति नचनिर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति  
कामनयातदाचारात्समाप्तेरेवतत्फलत्त्वमितिवाच्यम् नागृहीतविशेषरान्यायेन  
विष्वधंसकामनायावश्यकत्वात्तस्यैवतत्फलत्वात् नहियदुद्दिश्ययत्क्रियतेत  
त्रतद्वेतुः । चैत्यवन्दनादेरपिस्वर्गफलकत्वापत्तेः । तज्जनकीभूतज्ञानस्यभ्रमतयानत



तर्कप्र.

४

थेति चेत् अत्रापि समाप्तिजनकत्वं ज्ञानस्य भुमत्त्वमादाय विवादसम्भवात् पाकप्रवृत्ति  
काले तृप्तिकामनावदुभयत्रेष्टसाधनताज्ञानेन समाप्तिकामनाया अयुपपत्तेरिति न कि  
ञ्चिदेतत् अतएव नास्तिकसमाप्तिप्रतियोगिव्याहृते वैजात्यं चरमवर्गोऽस्वीकृत्य विजातीय  
चरमवर्गोऽर्थसंरूपसमाप्तिप्रतिमङ्गलं हेतुरिति निरस्तम् । पुरुषजन्यतावच्छेदकजातिः  
व्याप्यानन्तजातिकल्पते प्रमाणाभावात् अन्यत्र कृपेत्त्याद्यन्यथासिद्धिसत्त्वाच्च । तस्माद्विद्यु  
र्थसंरूपमङ्गलस्य फलं समाप्तिस्त्वन्यत्र कृपेत्त्याद्यन्यथासिद्धिसत्त्वाच्च । तस्माद्विद्यु  
ति कृतं पक्षवितेन । अयं मत्त उत्कृष्टः अहमस्मादपकृष्ट इति ज्ञानविशेष एव न मत्का  
रपदवाच्यः तत्कुतो लभ्यते इत्यत आह । परमात्मानमिति । परमत्त्वं च नित्यज्ञानादिमत्त्वे  
न सर्वोत्तकृष्टत्वं तथा च समानसम्बित्तमेघतया सर्वस्मिन् स दपेक्षयाऽपकृष्टत्वे ज्ञाने

रामः

४



सर्वान्तःपातिनिस्वस्मिन्नप्यपकृष्टत्वज्ञानान्नमस्कारनिर्वाह इति भावः न च तत्र परममह  
त्परिमारावच्छेदकतादृशपरिमाराविशिष्टात्मत्वस्य स्वापेक्षयाऽपकृष्टेपिसत्त्वेन न  
मत्कार्यतावच्छेदकत्वाभावात् यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलभावश्च भाव इति निय  
मेन सुरवसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरेस्वीकारे सुरवोत्पत्त्याप  
त्तिः तादृश नियमाभावेपि चात्यन्ताजनकव्यावृत्तरूपेणैव कारणताया न्याय्यत्वादीश्वरे  
आत्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाराभावः तथापि आत्मपदशक्यतावच्छेदकतयापि आत्मत्वजा  
तिस्तत्सधारणी सिध्यति कार्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धि  
वदसतिबाधकेशक्यतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेरदुष्टत्वात् असतिबाधक इति वि  
शेषणाच्चाभावपदशक्यतावच्छेदकतयाऽभावत्वादिजातिसिद्धिः अन्यभावत्वाव



तर्क ५  
५

च्छिन्नकारणानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया ध्वंसत्वादेरपि जातिश्चापत्त्या तद्विशेष-  
णस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् तथा सति विभुयदशक्यतावच्छेदक-  
तया विभुत्वमपि जातिः सिद्धे तन्न चेष्टापत्तिः एवं विधानेनैकजातिकल्पने प्रमाणाभावा-  
दितिकारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च जाति सिद्धिरित्येवाङ्गीकरणीय-  
म् एवं च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकात्म्यत्वजातेरीश्वरसाधारणेषामानाभावस्व-  
वस्तुतस्तु न हि शक्यतावच्छेदकतया जाति सिद्धिरिति ब्रूमो येनोक्तानुपपत्तिरुद्भावेन  
अपि तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन जीवात्मनिसिद्धस्यात्मत्वस्य श्रीतात्म-  
व्यवहारवलेन तत्सम्बन्धमात्रमीश्वरे कल्प्यते नित्यस्येत्यादि नियमस्य चाप्रयोजक-  
त्वात् अदृश्यरूपसहकार्यन्तराभावादेव कार्याभावस्योपपन्नत्वात् अत्यन्ताजनक-

रामः  
५



व्याहतरूपेणैव कारणात्कल्पनं च प्रमाराभूयन्त्वप्रयुक्तं प्रकृते च श्रौतात्मव्यवहार  
स्यैव प्रमारात्तेनान्यनाजनकसाधारणारूपेणापिकारणाच्चकल्पनेक्षतिविरहात् न च सु-  
खसमवायिकारणातावच्छेदकं द्वयत्वमेवातिप्रसक्तत्वेपि आत्मत्वे स्यात्तदवच्छेदकत्वे बाधका  
भावादिति वाच्यम् कारणात्त्वानतिप्रसक्तस्यैव कारणातावच्छेदकतया गगनादिषु कारणा  
त्वसम्बन्धकल्पने गौरवात् अन्यथा सत्त्वेनापि हेतुत्वापत्तेः संभवति व्याप्यधर्मे कारणातावच्छे-  
दके व्यापकधर्मेणास्यान्यथा सिद्धावप्यतिप्रसक्तेरेव बीजत्वात् तस्यास्तु द्वयत्वोपतुल्यत्वा  
त् आत्मत्वे तथा चेपि श्रौतात्मव्यवहारवत्तादीभ्यरेपिकारणात्वसम्बन्धस्य कल्पनीयतया भ-  
तिप्रसक्तेरभावात् इत्थं चात्मपदशक्त्यावच्छेदकत्वमपि तस्यैवेति सारम् ॥ न बीजास्तु नष्ट  
एव पूर्वदेशसंयोगे उत्तरदेशसंयोगे तस्या उत्तरदेशसंयोगे पूर्वदेशसंयोगः प्रतिबन्धको



तर्कप्र.

६

वाच्यस्तत्र न तावत्पूर्वदेशत्वं उत्तरदेशभिन्नत्वम् उत्तरदेशभिन्नजतुरूपपूर्वदेशसंयुक्त  
स्यैवेयोहत्तरदेशसंयोगात् किंत्वात्मत्वं तत्तथाचात्मसंयोगत्वेन उत्तरदेशसंयोगे प्रतिव-  
श्वकतेत्यायातम् एवं च प्रतिवश्वकतावच्छेदककोटिषु विष्टत्वेनात्मत्वजातिसिद्धिः विनि-  
गमनाविरहेण तस्या ईश्वरसाधारण्यमपि न चैवमेकस्मिन्नीश्वरे एव सा जातिरास्तानन्तत्वन  
नेषु जीवात्मत्विति वाच्यम् एकव्यक्तिकत्वेन तस्या जातित्वासंभवात् तादृशधर्मस्वीका-  
रेषु प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहतादवस्थात् न चात्मनिरूपितत्वं विशिष्टसंयो-  
गत्वेन प्रतिवश्वकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-  
विरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिवश्वकत्वं स्यात् तथा च तत्प्रतिवश्वकतावच्छेदक  
कोट्युपविष्टत्वात्मात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् विजातीयसंयोगसम्बन्धेनात्मनोपि विनि-

रामः

६



रहेरातत्प्रतिबन्धकत्वस्य दुर्वारत्वात् नचेवंतज्जातेरीश्वर इव गगनादिष्वपि सत्त्वप्रसङ्गः  
इतिवान्यम् गगनादीनामीश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येपि क्षतिविरहादिति पुनर्निर्व्य  
लीकः पन्था इति प्राहुः । । पुराण्येतिक्तान्तपदस्य क्रियत इत्यनेनान्वयः नमस्कारसिद्धेर्नमः  
पदेनैव सम्भवेपि पुराणमस्य कर्तव्यापेक्षया पूर्वभावेदर्शितेशिष्या अप्येवं कुर्वन्ति शिष्य  
शिक्षार्थमेव त्कान्तेन तन्निर्देशः अत्र प्रशब्देन भक्तिश्च द्वातिशयोद्योत्यते पुक्तिमुक्ताभिरित्य  
नेन युक्तीनां मुक्तासादृश्यप्रदर्शनेन निर्दोषत्वं मञ्जरीपदेन च स्वीयवाक्यावलीकोमलत्वं सू  
चितम् ॥ १ ॥ पुनरिति सामान्यं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रयोजकज्ञानं विना कथमे  
तदुन्मेषवर्जतामिच्छत आहु इहेति मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानं निखिललोकविमोक्ष  
मुख्यायाय मामनन्तीति योजना तथाच सकलपुरुषकामनाविषयीभूताय वर्गजनक



तर्कप्र.

तत्त्वज्ञानप्रयोजकतया एतदुन्ध्येन प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति भावः मोक्षमुख्योपायत्वं च मुक्त्य-  
भावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । केचित्तु काशीमरणादितोऽपि श्रवणानधिकारिस्त्री-  
भूदादिलोकस्य मुक्तिसम्भवेन मननोपायकतत्त्वज्ञानाभावस्य तदभावे प्रयोजकत्वाभावालो-  
कपदं श्रवणाधिकारिलोकपरतया व्याख्येयं तथा च श्रवणाधिकारिलोकमुक्त्यभावे तत्त्वज्ञाना-  
भावस्य प्रयोजकत्वलब्ध्या नोक्तदोष इति व्याचक्षते । तदसन् श्रवणाधिकारिवृत्त्यादीनाम-  
पि काशीमरणादितो मुक्तिसम्भवेन तया विवक्षितेऽप्यनुपपत्तेर्जागरूपत्वात् तस्मात्तत्त्वज्ञा-  
ने मोक्षमुख्योपायत्वं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणेऽत्यन्तिकमुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगि-  
त्वं मेव वक्तव्यम् । तत्र च नोक्तानुपपत्तिः तथा च लोकपदं यथा श्रुतमेव च्युत एव काशीमरणा-  
जन्यमुक्तेर्मननोपायकतत्त्वज्ञानाजन्यत्वाद विमोक्षेऽन्यस्य काशीमरणाय प्रयोज्यमोक्षः

रामः



त्यर्थ इति निपुणातरमूहनीयम् अत्र स्वसमानाधिकरणादुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखं  
सत्त्वं मुक्तित्वं दुःखं सस्येदानीमपि सत्त्वेनास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्न  
ममुक्त्वात्मकदुःखं सस्यान्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्यामदेवादीनां मुक्तात्मना  
मप्यमुक्तत्वप्रसङ्गात् स्वसमानाधिकरणात् प्रागभावविशेषणम् न च दुःखासमानकालीनत्वे  
नैव सामञ्जस्याप्रागभावेऽपि व्यर्थमिति वाच्यम् यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् तथाप्यनतिप्र  
योजनकत्वेन स्वसमानाधिकरणादुःखासमानकालीनदुःखं सत्त्वं मेव मुक्तित्वमित्यास्तां तल्ल  
क्षणम् ननु स्वसमानाधिकरणादुःखासमानकालीनदुःखं सत्त्वं मुक्तित्वरूपत्वे तस्य तत्त्वज्ञा  
नजन्यतावच्छेदकत्वा नुपपत्तिः स्वपदस्य दुःखं स सामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखं सस  
मानाधिकरणादुःखासमानकालीनदुःखं सस्येदानीमप्रसिद्धापत्तेः स्वपदस्य तत्तदुःखं



तर्कय.

८

सपरत्वे च सामान्यतः मुक्तित्वस्यैकस्याभावेन मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुताया  
असम्भवदुक्तिकत्वापत्तेरिति चेन्न स्वसामानाधिकरण्यकालिक विशेषणातोभयसम्बन्धेन दु  
ःखवान्यस्तद्विन्नदुःखध्वंसत्वञ्च च ज्ञानादीनां क्षणिकत्ववारणाय विभुसमवेतयोग्यवि  
शेषगुणानाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणात्वेन नाशकतया तत्तत्स्वमुक्त्वात्मक  
दुःखध्वंससम्भवे तत्र तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुतायां मानाभाव इति यदि विभाव्यते तदा दुरितवद्विन्न  
दुरितध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमवसेयम् न चाग्रे दुरितानुत्पादात् दुरितवद्विन्नदुरितध्वंसत्वस्या  
र्थसमाजयस्तत्वात् कथं जन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् प्रमाणाभावस्यैवार्थसमाजयस्त  
धर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे बीजतया प्रजते मुक्तितत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावबोधकवेद  
स्यैव बीजत्वेनार्थसमाजयस्तत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् न च सुखदुःखाभावः

राम



योरन्यतरस्यैव पुरुषार्थत्वेन मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्. बलवद्वेषविषया  
भावत्वेन पुरुषार्थत्वस्य दुःखाभाव इव दुःखजनकदुरितध्वंसेपि सम्भवादिति ननु तथा  
पिकाशीमरणा मुक्तिरिति वाक्येन काशीमरणाप्यपि साक्षात् मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात्.  
मुक्तिर्वावच्छिन्नं प्रतितत्त्वज्ञानत्वेन हेतुत्वेन व्यभिचार एवेति चेन्न तमेव विदित्वातिमृत्युमे  
ति नान्यः पन्था विद्यते भयनायेति. श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति पूर्वभावे दर्शिते का  
शीमरणास्य तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमित्येव तदर्थत्वात्. स मुक्तिर्कंचैतत्. अन्यथा.  
तयोः परस्परजन्यमुक्तौ व्यभिचारेणोभयत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वं निवेशो गौरवात्. न च काशी  
मरणास्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेपि श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तर  
त्वं निवेशोऽविशिष्ट इति वाच्यम्. गङ्गा मरणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय श्रवणादि



तर्कप्र.

९

जन्यतावच्छेदककोट्यवव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञा-  
नेव्यभिचारवारणायपरंकाशीमरणाजन्यतावच्छेदककोट्यवव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इति तन्नि-  
वेशस्यैकधैवसम्भवात् भवन्मतेकाशीमरणाजन्यमुक्तीव्यभिचारमियातत्त्वज्ञानजन्यतावच्छे-  
दककोट्यवव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः एवंतत्त्वज्ञानजन्यमुक्तौव्यभिचारवारणायकाशीमरणा-  
जन्यतावच्छेदककोट्यवव्यवहितोत्तरत्वनिवेश इत्युभयत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यं  
कत्वेनानिगौरवादिति ननु तथा. पुभाभ्यामेव यक्षाभ्यां यथावेषक्षिणांगतिस्तथैवज्ञान-  
कर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिरित्यनेन कर्मणामपि मुक्तिहेतुत्वप्रतियादनात् कथं तत्त्वज्ञा-  
नस्यैव मुक्तिहेतुत्वमिति चेन्न तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारा तत्त्वज्ञान एवो यक्ष-  
यात् ननु मुक्तिं प्रत्येव साक्षात्तस्य हेतुता नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधात् तमे

राप्रः

९



त्रविनष्टः प्रागभाव इति प्रतीतेः। अतन्नाभावान्प्राप्त्यभावौ च नित्यौ॥ नित्यश्चाभावो द्विविधः।  
एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्यश्च। न चानेमानभावः। घटवति घटपटीन  
स्तः घटो न घटपटौ। एकघटवति न घटौ। एको न द्वावित्यादि प्रतीतेः एकघटवति द्वित्वावच्छिन्न  
तदतन्नाभावस्यैकस्मिन्नुभयान्योन्यामात्रस्य च सत्त्वात्। न च प्रतियोगिमतिकथं न दभावस्तयो  
विरोधादिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवाभावस्य विरोधात्। न चैको द्वित्वाव  
च्छिन्न एको द्वावित्यप्रतीतेः। अतएव दृशि पुरुषादरादेः अपतीते पुरुषे सत्यपि दरादी पुरु  
षो नास्तीति धीवत्ताद् विशिष्टाभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावरूपो भ्युपेयते। न चैयं  
दरादाभावविषया। दरादवत्यपि तथा प्रतीतेः। न च पुरुषाभावविषया तस्य सत्त्वात्। तस्माद्य  
त्रविशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावो वा तत्र विशिष्टाभावोऽधिकोऽवस्येयः॥ भट्टस्तु



तर्कप्र

१०

अभावोनेन्द्रिययास्यः कृत्स्नसन्निकर्षणामभावात् किन्तु नुपलब्धिरूपप्रमारागंम्प इत्याहुः ।  
तन्न । प्रमाणांतरकल्पनातः सन्निकर्षांतरकल्पनाया लघुत्वात् । अन्यथा संयोगादीनां कृत्स्ना  
नां सन्निकर्षणामभावात् शब्देऽपि प्रमाणांतरकल्पनापत्तेः । तत्र शब्दं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः  
प्रत्यक्षस्वायमिति चेत् । इहापि पश्चादपि घटाभावमिति प्रतीतिः प्रत्यक्षस्वेति तुल्यम् । कि  
ञ्चानुपलब्धेः प्रमाजनने व्यापारभावात् कथं प्रमाकरणात्त्वम् । व्यापारवद्विकारणं करणमि  
त्युक्तं । नन्वेवं घटाभाववति घटोपलब्धावपि घटाभावप्रत्ययः स्यात् । इन्द्रियसम्बद्धविशेषणा  
नायाः सत्त्वादिति चेन्न । योग्यानुपलब्धेरप्यभावग्रहे हेतुत्वात् । अथ केयं योग्यानुपलब्धिः यो  
ग्यप्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सहकारिणीति मते तन्न । पृथिवीत्वाभावस्य जलपरीयहापत्तेः  
भवति हि पृथिवीत्वं चक्षुर्योग्यं तदनुपलब्धिश्च जलपरमार्थो किञ्च तन्मे पिशाचभेदग्रहण

रामः

१०



पपत्तेः पिशाचस्य भेदप्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात्। अथ योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनानुपलब्धिः  
सहकारिणीति चेन्न। भूतले पिशाचात्पक्षाभावग्रहापत्तेः। परमाणौ महत्त्वाभावग्रहानाप-  
त्तेश्च॥ यत्तु अन्यत्वाभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योत्पाभावग्रहे च योग्येऽधिकर-  
णे प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः सहकारिणीति मते तन्न। जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्पक्षा-  
भावग्रहापत्तेः। वायाद्भूतरूपवद्देहग्रहाणापत्तेश्च। तच्चेष्टापत्तिः। अनुभवविरोधात्॥ अत्रो-  
च्यते योग्यासहकारिसम्यक्त्वा अनुपलब्धिः कारणम्। अतस्त्वाभावकारेण घटाभावग्रहश्चक्षुषा  
। तत्रालोकाधिकरणासन्निकर्षस्यापि हेतुत्वात् न वा जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः  
योग्यसन्निकर्षाभावात्। कः सन्निकर्षायोग्यः पृथिवीत्वाभावग्रहक इति चेत् इन्द्रियसन्नि-  
कृष्टमहत्त्वोद्भूतरूपविशेषणता। उद्भूतरूपाभावे तु इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्ववद्विशेषणता



तर्कप्र

९९

योग्यः सन्निकर्षोऽतो मनसि न तद्गृहः । भवति च महति वायावेव मत्पत्रापि योग्यसन्निकर्षाः कार-  
यवशादुन्नेयाः । पिशाचात्पनाभावस्त्ययोग्यत्वादेव न गृह्यते । कापुनरस्त्यनाभावे योग्यता ।  
योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वविशेषणम् । एवमन्द्वाप्यत-  
भवात्सारेण योग्यतावाच्या । सर्वाभावसाधारणं किं योग्यत्वमिति चेन्न । किञ्चिदिति गृह्यता  
। तत्किं नानैवाभावयोग्यतेति चेदोम् । गुरा योग्यतावदननुगतस्यैव तत्त्वादिति संक्षेपः ॥ अ-  
थ किमिदं चक्षुरादि उच्यते । तेजसमिन्द्रियं रूपग्राहकं महद्दिन्द्रियं वाचक्षुः । वायवो यमिन्द्रि-  
यं स्पर्शग्राहकं महदिति वा त्वक । आप्यमिन्द्रियं रसग्राहकं महद्दिन्द्रियं वा रसने । पार्थिव-  
मिन्द्रियं गन्धग्राहकं महद्दिन्द्रियं वा प्राणं महत्पदं मनो वा रणाय । कर्माशक्युल्यवच्छिन्नं नभः  
श्रोत्रं । शब्दग्राहकं महद्दिन्द्रियं वा । निःस्पर्शं मणु मनः । निःस्पर्शपदं पार्थिवं वा घणु वा रणाय अ

रामः

९९



गुपदं विभुवारणाय ॥२८॥ अत्रमीमांसकाः मनो नाणु किंतु विभुनिः स्पर्श इव त्वात् आत्म  
वत् मनस्तत्त्वं च आत्मा तत्त्वे सति ज्ञाना समवायिकारण संयोगाश्च यत्त्वमित्याहुः । तन्न । विभु  
त्वे मनसा सहात्मनः संयोगाऽनुपपत्तेः । तथा हि द्विविधः संयोगः कर्मजोऽवयवसंयोगजश्चे  
ति । न च विभोरात्मनः कर्मास्ति मनोपि च यदिविभुतदा तस्यापि कर्माभावात् कुतः कर्मजसंयो  
गसम्भवः । न च तयोरवयवोत्तियेन तत्संयोगजः स्यात्संयोगः । न च नित्य एव विभवो संयोगः ।  
अजसंयोगनिवेधात् कुतो निवेध इति चेत्मानाभावात् । संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यजंत्यत्वाव  
धारणाच्च । अप्रयोजकं चेदमनुमानमिति संक्षेपः ॥ ॥ इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिः कृता  
या न्यायसिद्धान्तमञ्जर्या प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ ॥ अथा अनुमानं निरूप्यते तज्ज्ञानमिति कर  
णमनुमातम् ॥ अनुमितित्वमनुमिनो मीत्यनुभवसिद्धोज्ञातिविशेषः । जन्तुज्ञानकन्यत्वावधि



तर्क.

१२

चारिजन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वेवा। प्रत्यक्षत्ववारणाय जन्यज्ञानजन्य  
त्वाव्यभिचारीतिज्ञानाजन्तेनित्येतिर्विकल्पे च तद्धीजन्यत्वव्यभिचारिनि। तत्रापि प्रथमजन्य  
पदे चाक्षुषत्वादिवारणाय। तद्धीश्वरज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि। सर्वेषां तदाश्रयाणामीश्व  
रधीजन्यत्वात्। उपमितित्वशास्त्रत्ववारणाय व्यभिचारित्यन्तम्। तद्धिनयथोक्तज्ञानजन्य  
त्वव्यभिचारि। उपमितिनां सर्वासां शब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वात्। शब्दानु  
भवानां च सर्वेषां शब्दज्ञानजन्यत्वात्। न च शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीत्वेव यक। अनुमि  
त्वस्य श्वरीयशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनासम्भवात्। न च मोक्षजनकतावच्छेदकं  
तत्त्वज्ञानवृत्तिसामान्यं जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तीत्यतिव्याप्तिः। तस्य शब्दविशेषविषयकम  
तनजन्यमात्रवृत्तित्वेन जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वात्। जातिपदे वा मानसावृत्ति

रामः



जातिपरं। अतएव भक्तित्ववद्वात्वादिर्व्युदासः। अनुभवयदस्मृतिवाणार्येतिदिक्। ननु  
किमिदं तत्करणमिति चेत्। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताघटकलक्ष्यपदार्थज्ञानमिति गृह्य  
ण॥ ननु केयं व्याप्तिः न तावत्साध्यात्पन्नाभाववद्वृत्तित्वं पर्वतीयवन्हात्पन्नाभाववति धूम  
स्य सत्त्वात्। न च साध्यवदन्यावृत्तित्वं बन्दिमत्पर्वतात्पचत्वरवृत्तित्वाद् धूमस्य। अथ सा  
ध्यवत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्वं विवक्षितं। न च धूमवति बन्दिमत्त्वावच्छिन्ना  
न्योन्याभावो वर्तते। धूमवान् बन्दिमान्नेत्यप्रतीतेरिति चेन्न। केवलान्यपि साध्यका व्या  
प्तेः। अत्र मीमांसकाः केवलान्यपि साध्यकमनुमानमेव न कृतावदव्याप्त्यवकाशशून्या  
हुस्तत्र। इह मेयत्वं मनुमिनो मीत्यनुभवापलापापत्तेः। न च कारणवाधाद्भ्रान्तिरियं। व्य  
भिचारेणैव तदुद्भेदः कारणत्वासिद्धेः॥ सौगतास्तु केवलान्यपि नि साध्यवदत्यदलीकमेव



तर्क

१३

असत्त्वात्तिसिद्धंतत् । तद्वद्वन्ति च ज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः । तन्न ॥ असत्त्वात्तेरसिद्धेः ।  
किंच श्रेयत्वसाध्यके इत्थमप्यव्याप्तिर्द्वारा । न तेषां लोकमज्ञेयं भवद्विरिष्यते । अन्ये तु  
कातद्वर्त्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्याहुः । अत्र वदन्ति । कोयं कात्सर्येन सम्बन्धः । कृत्स्नने सा  
ध्येन हेतोः सम्बन्धः । कृत्स्ने हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं वा । कृत्स्ने हेतुमति साध्यवत्त्वे वा  
। नाद्यः प्रसिद्धानुमानेऽव्याप्तेः । न हि धूमे सकलवन्दि सामानाधिकरण्यमस्ति । अयः पि  
राशियवन्हेः सामाधिकरणाभावात्तद्वितीयः एकैकैकिकहेतावव्याप्तेः । न तृतीयः  
एकमात्रवन्ति हेतावव्याप्तेः ॥ अत्रोच्यते साध्यसामानाधिकरणात्तत्त्वव्याप्तिरित्याव  
त्कत्वं व्याप्तिः । यत्सामानाधिकरणायावन्तः साध्यसामानाधिकरणात्तत्त्वव्याप्तिरित्याव  
त् । भवति च धूमसामानाधिकरणायावन्तो वन्दि सामानाधिकरणा इति धूमे वन्दि व्याप्तिः ।

रामः



ननु वन्दे धूमस्य नहि वन्दि समानाधिकरणाया वन्दो धूमसमानाधिकरणाः। अथः पिराड  
तस्य वन्दि समानाधिकरणास्य धूमा समानाधिकरणात्वात्। यद्विशिष्टसमानाधिकरणाया व  
न्दः साध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वा। भवति च धूमत्वविशिष्टसमाधिकरणाया वन्दो वन्दि  
समानाधिकरणास्तद्वत्त्वं च धूमे। न चेद्दृशं धूमं प्रति वन्दित्वं नातो वन्दे धूमव्याप्तिः। अस्तित्वे  
दे केवलान्यपि नि अभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानोयावतां मेयत्वसमानाधिकर  
णात्वात्। एवं च लाघवात् साध्यवदन्त्यास्तित्वे सति साध्यसमानाधिकरणात्वे व्याप्तिः। न  
चेद्दे केवलं न्वयिन्यास्ति। अतो नेदमनुमानमिति मीमांसकमतमपास्तं। ततोप्यस्य लघु  
त्वात्। अत्र चार्वाकाः। भवत्वियं व्याप्तिः न चेयं शक्यग्रहा किंचिद्धूमसमानाधिकरणं वन्दे  
यसमानाधिकरणं भविष्यतीति शङ्काया उर्वारत्वात्। न चेद्दृशं शङ्कायां व्याप्तिनिश्चयो भविष्यति मर्ह



तर्क.

५४

ति। तस्यालव्यतिवश्वकत्वात्। नचभूयोदर्शनानन्निवृत्तिः। शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचा  
रोपलब्धे। नचतर्कानन्निवृत्तिः। तस्य व्याप्तिनिश्चयमूलकत्वेनानवस्थानात्। इत्थंचशास्  
काभावाद् व्याप्तेरग्रेकुतोऽनुमानं स्यादित्याहुः। तन्न। व्यभिचारज्ञानविरहादिकमेव व्याप्ति  
ग्राहकं। नचतच्छब्दविरहोऽशङ्कः। क्वचिन्नर्कात्क्वचिन्नमूलभूतव्याप्तादौ कोटिस्मर  
णाद्यभावादपितन्निवृत्तेः। नहिसर्वदा व्यभिचारशब्दा कोटिस्मृतिर्वास्ति अजभूयतेवेति द्वि  
॥ ननु मेयं व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिधूमादौ गृहीता। नचपक्षीयेपितथाचकथं तदनुमितिः पक्षवृत्ति  
धूमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेत् अत्राहुः उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिहेतौ धूमत्वेन गृ  
हीतापर्वते धूमं दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणज्ञानरूपान्तस्मादस्ति वाधके व्याप्तिविशिष्टत्वेन प  
क्षधर्मधूमज्ञानं जायते यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानं धूमत्वरूपसामान्यलक्षणा प्रत्यासत्त्या

रामः



सकलधूमगोचरमेव जायत इत्यदोषः॥ ननु सामान्यं यदि प्रत्यासन्नित्यकारकतदाश्रय-  
लौकिकसाक्षात्कारजनिकानदाविमुदितनयनस्यापि धूमत्वेन सकलधूमसाक्षात्कारः स्या-  
त् इति चेन्न। यत्सामान्यं प्रत्यासन्नित्यकारकतदाश्रयस्य लौकिकसाक्षात्कारजनकसामा-  
न्या-अपिसामान्यलक्षणाप्रत्यासन्नौ सहकारित्वात्॥ ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यत्र  
धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्राप्यनुमितिः स्यात्। न च पक्षश्चेति धूमे व्याप्तिज्ञानं कारणतच्चात्र  
नास्तीति वाच्यं। धूमत्वेन सामान्यलक्षणाप्रत्यासन्निभूतेन सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात्। न च  
हेतोपक्षधर्मज्ञानानमपि सहकारि इति वाच्यं। धूमो वह्निव्याप्योऽव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादप्यनु-  
मित्यापत्तेः। इव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्यापि सत्त्वात्॥ उच्यते व्याप्यत्वप्रकारेण पक्षे हे-  
तुनिश्चयोऽनुमितौ हेतुः॥ ननु व्याप्तिज्ञानमात्रं॥ न च धूमो वह्निव्याप्योऽव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानं



तर्क-

१५

व्याप्यत्वेन पर्वते धूममवगाहे ते येन ततोऽनुमितिः स्यात् ॥ पर्वतो धूमवान्न वेति सेशयवा  
 रणायतिश्च यपदम् ॥ मीमांसकालु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञाने व्याप्ति  
 ज्ञाने सहकारि व्याप्यतावच्छेदके च धूमत्वे तद्गुणेषा व्याप्तिग्रहणतनुद्वयत्वे । नाता इव  
 पर्वतवृत्तीति ज्ञानादनुमितिः । एवं च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं ध्या  
 दप्यनमिति रित्याहुः । तत्र । व्याप्यप्रकारका पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतायां लाघवा  
 त्किंचैवं वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमितिर्न स्यात् ॥ धूमत्वेन पक्षधर्मता नव  
 गाहनात् ॥ तस्माद्वह्निव्याप्यवानयमित्येवं रूपाद्यापि विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानात्  
 तीयलिङ्गपरमर्शत्वेन प्रसिद्धादेवानुमितिः ॥ तृतीयत्वं कथमिति चेत् ॥ प्रथमं दृष्टान्तो  
 धूमदर्शनं ततो व्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं मित्येवं रूपेणोति गृह्यमाणं ॥ तृतीय

रामः